

Сутність аграрного ринку як економічної категорії: діалектичне протиріччя ринку

Горлачук М.А.

кандидат економічних наук,
доцент, старший науковий співробітник, докторант кафедри
менеджменту біоресурсів і природокористування
Тернопільського національного економічного університету

Статтю присвячено дослідженню теоретичних основ сутності аграрного ринку як економічної категорії та науковому висвітленню наявного діалектичного протиріччя ринку між виробництвом та споживанням (потребами). На основі використання діалектичного методу пізнання та формаційного підходу встановлено основні етапи історичного розвитку ринку та здійснено його типологізацію. Запропоновано розрізнити первіснообщинний (проторинок), рабовласницький, феодальний, капіталістичний та соціалістичний ринки. Обґрунтовано стадійно-ступеневу еволюцію діалектичного протиріччя аграрного ринку, сформульовано основні критерії та характерні риси й ознаки його розвитку від початку первісного товарного обміну на ринку до сучасної доби, що характеризується вищим рівнем розвитку товарного виробництва та ринку. На основі проведеного дослідження сутнісних ознак еволюції аграрного ринку запропоновано авторське визначення аграрного ринку як наукової економічної категорії.

Ключові слова: ринок, аграрний ринок, сільськогосподарський ринок, ринок сільськогосподарської продукції, діалектика, діалектичне протиріччя, метод, методологія, формаційний підхід, формація.

Горлачук Н.А. СУЩНОСТЬ АГРАРНОГО РЫНКА КАК ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ: ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ПРОТИВОРЕЧИЕ РЫНКА

Статья посвящена исследованию теоретических основ сущности аграрного рынка как экономической категории и научному изучению существующего диалектического противоречия рынка между производством и потреблением (потребностями). На основе использования диалектического метода познания и формационного подхода установлены основные этапы исторического развития рынка и осуществлена его типологизация. Предложено различать первобытнообщинный (проторынок), рабовладельческий, феодальный, капиталистический и социалистический рынки. Обоснована стадийно-ступенчатая эволюция диалектического противоречия аграрного рынка, сформулированы основные критерии и характерные черты, а также признаки его развития от первоначального товарного обмена на рынке до современного периода, который характеризуется высшим уровнем развития товарного производства и рынка. На основе проведенного исследования сущностных признаков эволюции аграрного рынка предложено авторское определение аграрного рынка как научной экономической категории.

Ключевые слова: рынок, аграрный рынок, сельскохозяйственный рынок, рынок сельскохозяйственной продукции, диалектика, диалектическое противоречие, метод, методология, формационный подход, формация.

Gorlachuk M.A. THE ESSENCE OF THE AGRARIAN MARKET AS THE ECONOMIC CATEGORY: DIALECTICAL CONTRADICTION OF THE MARKET

The article is devoted to the research of theoretical bases of the essence of the agrarian market as an economic category and scientific study of the existent dialectical contradiction of market between a production and consumption (necessities). On the basis of the use of the dialectical method of cognition and formational approach, the basic stages of historical development of the market are set and its classification is carried out. It is proposed to distinguish primitive communal (protomarket), slave-holding, feudal, capitalist, and socialistic markets. The phasic-step evolution of dialectical contradiction of agrarian market is substantiated in the article, formulated the basic criteria and features, and also signs of its development from a primary commodity exchange in the market to the modern period that is characterized by the higher level of development of commodity production and market. On the basis of conducted study of essential signs of evolution of the agrarian market, the author's definition of the agrarian market as a scientific economic category is proposed.

Keywords: market, agrarian market, agricultural market, market of agricultural production, dialectics, dialectical contradiction, method, methodology, formational approach, formation.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Трансформаційні процеси, що відбуваються нині в українській економіці,

виявляють характерні атрибути переходу до якісно нових виробничих відносин не лише в сільськогосподарській галузі, вони фор-

мують сучасне економічне середовище і механізм національної економіки нашої держави у цілому, котрий функціонує в складних виробничо-господарських умовах за різного роду системних ринкових протиріч: постійної нестабільності та невизначеності на фоні перманентних кризових явищ, у тому числі глобальних. Указані зміни зумовлюють необхідність глибокого наукового аналізу процесів розвитку як економіки у цілому, так і окремих її складових частин.

Особливої актуальності набуває дослідження закономірностей розвитку аграрного ринку, механізмів формування його кон'юнктури, попиту і пропозиції, цін, поведінки споживачів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, її якості і безпеки для споживачів тощо. Однак насправді наукове розв'язання проблем економічного розвитку аграрного ринку, враховуючи його значення і місце в суспільному житті, неможливе без виявлення їх внутрішніх причинно-наслідкових зв'язків та особливостей прояву в сучасних умовах.

На думку Є.М. Кирилюка, завдяки винятковій важливості й значущості для життєдіяльності людей і забезпечення стабільності в суспільстві аграрний ринок має стратегічне значення для розвитку економічної системи будь-якої країни, а його стратегічна роль в економіці визначається також наявністю взаємозв'язку та взаємозумовленості з іншими сферами народного господарства. Від розв'язання проблеми ефективного функціонування й розвитку аграрного ринку багато в чому залежить рівень національної безпеки будь-якої держави [1].

Перш ніж перейти до практичного розв'язання зазначених науково-теоретичних проблем розвитку аграрного ринку, необхідно визначити сутність самої наукової категорії «аграрний ринок», що зумовлює логіку й актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-прикладні аспекти розвитку аграрного ринку розглянуто у працях багатьох українських і зарубіжних учених. Вирішенню проблем формування, функціонування і регулювання аграрного ринку, його ресурсного забезпечення, вдосконаленню інфраструктури, аналізу, методології наукового дослідження та інших аспектів розвитку аграрного ринку присвячено праці В. Андрійчука, В. Барвіненка, І. Бачуріна, Е. Волькен, Ю. Воскобійника, Б. Дадашева, С. Дусановського, Є. Кирилюка, У. Кюстера, В. Логоша,

Ю. Лузана, Ю. Лупенко, П. Макаренка, М. Малиша, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, М. Місюка, О. Мороз, М. Одинцова, Т. Осташко, І. Охріменко, В. Оч, Н. Павленчик, Р. Плате, П. Саблука, Б. Супіханова, О. Супрун, В. Ткаченко, М. Федорова, А. Ханау, О. Шпикуляка, О. Шпичака, О. Шуст та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на широкий спектр наукового висвітлення окремих проблемних аспектів аграрного ринку багатьма науковцями, головний акцент наукового дослідження переважно сконцентрований все-таки в емпіричній площині – на функціонально-інституційних процесах ринку.

Як справедливо зазначається, проблема розвитку аграрного ринку досліджується в сучасній економічній літературі переважно на рівні явищ, механізмів його формування та регулювання. Спостерігається певне зниження уваги до методологічних аспектів досліджень, фіксується недостатня розробленість теоретичних проблем, що не дає змоги повно й усебічно розкрити сутність аграрного ринку як економічної категорії [1].

У цьому плані вигідно вирізняються наукові розвідки І. Бачуріної, Ю. Коваленка, Є.Кирилюка, У. Кюстера, М. Місюка, О. Мороз, М. Одинцова, Б. Супіханова, Н. Павленчик, О. Супрун, О. Шуст, що присвячені з'ясуванню саме сутнісних характеристик аграрного ринку як економічної категорії.

Однак наявний плюралізм застосовуваних економічних теорій, концепцій і методологічних підходів у процесі дослідження зазначеної наукової проблеми нерідко призводить до недостатнього, неповного і неналежного висвітлення дослідження або ж зумовлює виникнення абсолютно протилежних висновків, які суперечать один одному.

Така ситуація може вказувати на невідповідність методологічних підходів, неповноту застосовуваних методів, некоректність методик чи наявність глибших проблем, які необхідно виявити, щоб забезпечити об'єктивність наукового дослідження та подальшу ефективність розв'язання науково-практичної проблеми, пов'язаної із аграрним ринком. Як справедливо зазначає І. Ткач, без вирішення ґрунтовних проблем, які стосуються фундаментальних основ, інші зусилля будуть неефективними та марними. Таким чином, виникла свого роду методологічна криза економічної науки, яка призвела до накопичення проблем методології [2, с. 15] та нездатності сучасної науки передбачити і пояснити досліджувані явища.

Сучасний етап економічних трансформацій указує на неприпустимість одностороннього пізнання економічних явищ і процесів, у результаті якого виникає звужене та неповне усвідомлення закономірностей економічного розвитку, особливо це стосується аграрного ринку, що має стратегічне значення для національної економіки.

У цьому контексті, як аргументує О. Сидорвич, більш ніж чотириохсотлітній розвиток економічної теорії переконливо доводить, що одним із найбільш ефективних методів пізнання, який інтегрує властивості загальнонаукових і специфічних методів, є діалектика [3, с. 6].

Саме на основі застосування діалектичного методу в процесі теоретичного дослідження категорії «аграрний ринок» виникають дійсні можливості для глибокого наукового з'ясування сутності пізнаваної категорії. Слід зауважити, що діалектичний метод дослідження є невід'ємним елементом діалектики – логіки і методології наукового пізнання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є спроба наукового визначення теоретичних основ сутності економічної категорії «аграрний ринок» на основі використання діалектичного методу і діалектики як органона сучасного наукового пізнання економічних фактів, процесів та явищ у всій повноті їх суперечностей, що притаманні аграрному ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діалектичний метод дослідження передбачає виявлення сутнісних ознак аграрного ринку як економічної категорії в її русі, розвитку та суперечностях, тому що діалектика є, згідно з Гегелем, рушійною душею всякого наукового розгортання думки і представляє собою принцип, який один вносить у зміст науки іманентний зв'язок та необхідність. Головною категорією діалектики є протиріччя [4, с. 111].

Безумовно, категорія «аграрний ринок» є історичною, вона не одвічна й є похідною від категорії «риннок», що представляє собою родові поняття щодо категорії «аграрний ринок». Наявна різноманітність трактувань ринку в економічній літературі та теорії зумовлена передусім еволюцією історичного розвитку самого ринку та відповідним цьому рівнем теоретичних знань.

Х. Харбах цілком аргументовано приходить до висновку, що не існує жодного історично неспецифічного визначення категорії «риннок» [5, с. 161].

Р. Логоша дає характеристику особливостей формування і розвитку ринку в різних су-

спільних формаціях, указуючи також, що ринок є одним із найбільш значимих цивілізаційних інститутів, що сформувалися історично [6]. На думку дослідника, історичний досвід розвитку класичного ринку свідчить, що за своєю природою він є суперечливим і здатним унаслідок притаманної йому стихійності призвести не лише до прогресу, а й до депресії, криз і навіть повного руйнування економічної системи [6].

Проте слід відзначити, починаючи своє дослідження з теми особливостей формування і розвитку ринку в різних суспільних формаціях, Р. Логоша насправді відходить від формаційної періодизації окремих етапів і шляхів становлення ринку, застосовуючи для цього типізацію економічних систем на основі цивілізаційного підходу наукового пізнання, виділяючи доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний типи економіки (суспільства), а тому використовується ним типізація окремих етапів розвитку ринку жодним чином не відповідає анонсованому ним формаційному розгляду та не дає відповіді на основне питання дослідження особливостей формування і розвитку ринку в різних суспільних формаціях.

Ураховуючи той факт, що ринок як форма обміну реально існував навіть за доби племінної організації людського суспільства і античності [7, с. 9], було б справедливим відзначити характерні риси і характеристики ринку на основі формаційного підходу дослідження його розвитку, що вимагає сама діалектика ринку та що допоможе у з'ясуванні теоретичної сутності наукової категорії «риннок» та, відповідно, «аграрний ринок».

Основу формаційної концепції класифікації ринку становить поняття «суспільна формація» або «суспільно-економічна формація» (обидва терміни однопорядкові) й у певному сенсі представляє центральну, ключову категорію матеріалістичного розуміння історії, основоположниками якого були К. Маркс та Ф. Енгельс. Формальна дефініція цього поняття у них відсутня.

Однак за радянської доби було сформульовано таке визначення суспільно-економічної формації: це конкретно-історичний тип суспільства й етап всесвітньої історії, що представляє собою соціальну систему, детерміновану способом виробництва [8, с. 65].

Перше й основне, головне значення поняття «суспільно-економічна формація», яке дане К. Марксом, – це історично визначена сукупність виробничих відносин, економічна структура суспільства, яка утворює основу суспільства, скелет його організації [8, с. 10].

Згідно із зазначеним методологічним підходом наукового дослідження, реальний історичний процес включає в себе п'ять формаційних типів суспільства (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний), що дають змогу описати історичний процес еволюції ринку в його сутнісному виразі.

Початки товарного виробництва існували ще в період розкладу первіснообщинного ладу. Зокрема, Ф. Енгельс указував, що початок обміну товарів відноситься до часу, який передує будь-якій писаній історії і сягає в глибину віків [9, с. 16]. Однак первісні акти обміну продуктами не мали товарного, ринкового характеру в сучасному розумінні цього слова.

Як зазначає дослідник ринку сільськогосподарської продукції Н. Павленчик, у реальності процес обміну засвідчував про перші прояви товарних відносин в аграрному секторі, навіть незважаючи на те, що в основі обміну продуктами була не вартість як утілення затрат праці на їх добування чи виробництво, а їх потреба [10, с. 6]. Звідси, на нашу думку, виникло й первісне протиріччя між виробництвом і потребою, що пізніше еволюціонувало в основне діалектичне протиріччя ринку: між пропозицією та попитом, між виробництвом і споживанням і – на вищому рівні розвитку (за формою подібно первісному) – між виробництвом і потребою.

Спочатку обмін відбувався між племенами через родових старійшин кожної сторони; а коли матеріальні носії обміну (наприклад, стада) стали переходити у відособлену (приватну) власність, усе більше почав переважати і, нарешті, зробився єдиною формою обміну обмін між окремими особами.

Із поділом виробництва на дві великі основні галузі – землеробство і ремесло – виникає виробництво безпосередньо для обміну – товарне виробництво, а разом із ним і торгівля, причому не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже і з заморськими країнами [11, с. 141]. Таким чином, формуються основні риси проторинку, або первіснообщинного ринку.

Основні особливості еволюційних етапів розвитку аграрного ринку ґрунтовно досліджено Н. Павленчик та представлено в табл. 1 [10, с. 52].

Виходячи з того, що первісний обмін продуктами не мав звичного зараз модернового товарного характеру, логічним є висновок, що ринок – це обмін, але обмін це не обов'язково ринок. Сократ був лисий, але не кожен лисий Сократ – типова логічна помилка, яку часто

роблять на основі узагальнення одиничного випадку. Своєю чергою, обмін є похідним від поділу праці, який виступає вирішальним і первинним у зародженні ринку. Однак поділ праці є лише необхідною, а не достатньою умовою виникнення ринку.

Абсолютизація поділу праці як одиничного неодмінно призводить до логічних помилок у визначенні наукової категорії «ринок» і, відповідно, «аграрний ринок». Наприклад, це засвідчує визначення аграрного ринку, запропоноване Є. Кирилюком. На його думку, «аграрний ринок – це динамічна система економічних відносин, форм обміну продукцією аграрного сектора (в інтересах задоволення суспільних потреб) у їх поєднанні та взаємозв'язку з процесами виробництва, розподілу й споживання, зумовлених розвитком суспільного поділу праці». Але чи достатньо лише самого суспільного поділу праці для виникнення обміну продуктів (товарів) та, відповідно, ринку? Ні, недостатньо.

Як відомо, у Стародавній Індії існували общини, де зафіксовано поділ праці, але обмін товарів був відсутній [9, с. 14]. Як зазначає К. Каутський, основана на землеробстві індійська сільська община об'єднувала різних членів: від браміна-звїздаря, або астролога, який указував щасливі і нещасливі дні для сівби, жнив, молотьби та інших важливих робіт; коваля, тесляра і колісника, гончара, цирульника, пастуха, лікаря, танцюристку й аж іноді навіть співака.

Усі ці особи працювали на всю общину і винагороджувалися за це або частиною спільного поля, або ж частиною врожаю [12, с. 10–12].

За такого високорозвиненого поділу праці існували лише спільна праця і розподіл продуктів без обміну товарів, заснованого на купівлі-продажу, тому що вироблена продукція належала общині у цілому, а не кожному з працівників.

Тобто суспільний поділ праці є лише необхідною, але не достатньою умовою для виникнення товарного обміну та ринку. Вимогу достатності для перетворення продуктів праці в товар реалізує друга обов'язкова умова зародження і розвитку ринку – виникнення приватної власності на засоби виробництва та, як наслідок, відособленості виробників. За таких умов єдиною можливою формою економічного зв'язку між окремими, відособленими виробниками стає обмін результатами праці через купівлю-продаж. Тобто тільки у разі наявності двох умов – суспільного поділу праці між виробниками та їх відособленості –

Таблиця 1

**Характерні особливості еволюційних етапів розвитку
ринку сільськогосподарської продукції**

Етап	Вид відносин	Попит	Пропозиція	Конкуренція	Ціна
Полювання – збирання дарів природи	Випадкові, стихійні, особисті	Епізодичний індивідуальний	Надлишок продукції	Нульова	Проста форма вартості, нееквівалентність
Скотарство – землеробство	Нерегулярні, субмірні, особисті	У міру потреби, індивідуальний, періодичний, нерегулярний	Вільний надлишок	Нульова	Бартер, нееквівалентність
Сільське господарство – ремісництво	Регулярні, постійні, розподільчі, особисті, товарні	Прихований – незадоволений, індивідуальний, періодичний	Надлишок для обміну	Досконала	Повна або розгорнута форма вартості
Промисловість – торгівля	Постійні, товарно-грошові, особисті	Платоспроможний, масовий, повсякденний	Для обміну	Досконала, випадки чистої монополії	Еквівалентність обміну
Внутрішній місцевий	Регулярні, особисті, товарно-грошові	Надмірний, платоспроможний, повсякденний	Для обміну	Досконала, монополістична	Еквівалентність обміну
Національний	Суспільні, розподільчі, товарно-грошові	Сукупний	Для обміну	Досконала, монополістична	Еквівалентність обміну
Міжнародний	Систематичні, розподільчі, локальні, торговельно-економічні	Сукупний	Експорт	Монопольна	Світова
Світовий	Глобальні, розподільчі, економічні	Сукупний	Експорт	Монопольна	Світова

з'явилася економічна необхідність обміну продуктів шляхом їх купівлі-продажу.

Таким чином, застосований діалектичний метод дослідження сутності аграрного ринку та формаційний підхід дають змогу обґрунтувати типологізацію розвитку ринку в цілому й аграрного зокрема як економічної категорії. Пропонується розрізнити первіснообщинний (проторинок), рабовласницький, феодальний, капіталістичний та соціалістичний ринки. З погляду розгортання діалектичного протиріччя кожен наступний тип ринку є своїм запереченням попереднього, тобто виникає відоме формаційне протиріччя та заперечення ринку. Проте головне діалектичне протиріччя ринку полягає, як було зазначено вище, між виробництвом і потребами – первісна й основна суперечність усієї історії існування ринку, що знаходить свої конкретні ринкові форми прояву між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням.

Первісне діалектичне протиріччя ринку від моменту свого виникнення і до цих пір характеризується декількома ступенями свого розвитку – від нижчої до вищої та окремими стадіями діалектичного заперечення.

Як видно з рис. 1, запропонована нами схема діалектичного протиріччя ринку спрощено ілюструє загальні етапи досліджуваного процесу. Його суть полягає в тому, що початковий обмін на ринку мав безпосередній характер: товар обмінювався на товар без участі посередників та надходив у безпосереднє споживання для задоволення потреб, що представляло собою заперечення натурального господарства, відповідного способу виробництва і споживання продукції (перше заперечення). Це притаманно нижчій ступені розвитку товарного виробництва і ринку.

Проте з розвитком суспільного поділу праці, зростаючою відособленістю один від одного виробників продукції та збільшенням пропозиції товарів на ринку обмін між товаровиробниками стає все більш ускладненим.

Тоді на зміну безпосередньому обміну, що раніше панував на ринку, приходять товарно-грошовий обмін та посередник (купці, торговці, галузь торгівлі тощо), що схематично позначає другу ступінь розвитку діалектичного протиріччя ринку і характеризує заперечення попередньої парадигми ринкового обміну «виробництво – посередник – споживання» (друге заперечення).

Для третьої стадії діалектичного протиріччя ринку, яке притаманне також сучасності, характерним є повернення до безпосереднього обміну на ринку, що виключає потребу у посереднику (торговцеві, торгівлі як галузі) між виробником і споживачем товару. Безпосередній обмін товару на товар здійснюється на основі прямих зв'язків та товарно-грошових відносин (третє заперечення, яке вінчає діалектичну тріаду «теза – антитеза – синтез»).

Вказана тенденція розвитку ринку є зростаючою, особливо в таких галузях виробництва, як, наприклад, книговидавництва. Як правило, все частіше кінцевий виробник книги лише тоді включає друкарський станок, коли виникла конкретна потреба споживача у певній книзі. Ще більш яскравим прикладом є такий розвиток електронних видань – друкована книга замовляється у разі потреби. Книги все більше реалізуються безпосередньо самими видавництвами – виробниками продукції, оминаючи посередницькі майданчики. Прямий продаж книг через видавництва споживачам щороку зростає. Наприклад, у Німеччині в 2015 р. він уже становив понад 20% книжкового ринку країни [13].

Аналогічні тенденції мають місце також на аграрному ринку, коли виробники все більше намагаються задовольнити індивідуальні потреби споживачів в якісній сільськогосподарській продукції, особливо це стосується виробництва і реалізації органічної продукції галузі, для збуту якої характерний мінімум посередницьких структур або взагалі їх повна

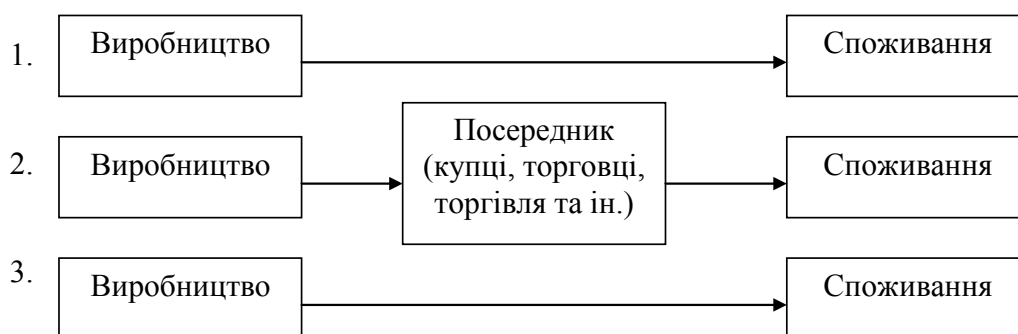

Рис. 1. Еволюція діалектичного протиріччя ринку

відсутність. Це відповідає вищій ступені розвитку товарного виробництва і ринку.

Отже, у світлі теми нашого дослідження можна дати таке визначення аграрного ринку: аграрний ринок є економічною категорією, що представляє собою сферу товарного обміну сільськогосподарською продукцією з характерною системою економічних відносин між продавцями і покупцями, в яких проявляються виробничі відносини певного способу суспільного виробництва.

Висновки з цього дослідження. Проблема розвитку аграрного ринку вимагає посиленої уваги до методологічних аспектів дослідження ринку, оскільки в сучасній економічній літературі спостерігається недостатня розробленість теоретичних проблем, що, своєю чергою, не дає змоги повно й усебічно розкрити сутність аграрного ринку як економічної категорії.

Наукова категорія «аграрний ринок» має історичний характер свого походження, котрий зумовлений як самим розвитком та еволюцією аграрного ринку, так і науково-теоретичними уявленнями про нього.

Теоретико-практичне розв'язання проблем розвитку аграрного ринку, враховуючи його значення і місце в суспільному житті, можливе лише за умови виявлення внутрішніх причинно-

наслідкових зв'язків ринку й особливостей їх прояву в сучасних умовах, а це можливо здійснити на основі застосування діалектичного методу дослідження, який передбачає виявлення сутнісних ознак аграрного ринку як економічної категорії в процесі його розвитку та суперечностях. Використання даного методу дає змогу обґрунтувати формаційну типологізацію розвитку ринку як економічної категорії, а саме пропонується розрізнити первіснообщинний (проторинок), рабовласницький, феодальний, капіталістичний та соціалістичний ринки.

Дослідження первісного діалектичного протиріччя між виробництвом і потребами характеризується декількома ступенями свого розвитку – від нижчої до вищої та окремими стадіями діалектичного заперечення. Сучасна еволюція ринку, що ґрунтується на встановленні прямих зв'язків між виробником і споживачем товару, повніше відповідає вимозі задоволення індивідуальних потреб споживачів.

Аграрний ринок є категорією товарного господарства і представляє собою сферу товарного обміну сільськогосподарською продукцією з характерною системою економічних відносин між продавцями і покупцями, в яких проявляються виробничі відносини певного способу суспільного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кирилюк Є.М. Аграрний ринок як економічна категорія: сутнісні ознаки й особливості / Є.М. Кирилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.agrosvit.info/pdf/12_2011/2.pdf.
2. Ткач І.І. Теоретико-методологічні засади екомологічної парадигми : [монографія] / І.І. Ткач. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 488 с.
3. Сидорович О.Ю. Діалектика оподаткування: інституціональні консенсуси і конфлікти / О.Ю. Сидорович. – Тернопіль: Екон. думка, 2015. – 432 с.
4. Андрійчук В.Г. Сучасний аспект методології наукових досліджень / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2016. – № 7. – С. 87–94.
5. Философский словарь / А.В. Адо, В.В. Альман, Н.П. Аникеев [и др.] ; под ред. М.М. Розенталя ; изд. 3-е. – М. : Политиздат, 1975. – 496 с.
5. Harbach, Heinrich (2011): *Wirtschaft ohne Markt. Transformationsbedingungen für ein neues System der gesellschaftlichen Arbeit*, Berlin: Karl Dietz Verlag.
6. Логоша Р.В. Особливості формування і розвитку ринку в різних суспільних формаціях / Р.В. Логоша [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://economyandsociety.in.ua/journal/3_ukr/2.pdf.
7. Berend, Ivan T. (2007): *Markt und Wirtschaft. Ökonomische Ordnungen und wirtschaftliche Entwicklung in Europa seit dem 18. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht GmbH&Co. KG.
8. Теория общественно-экономической формации / Редкол.: В.В. Денисов (отв. ред.). – М. : Наука, 1982. – 360 с.
9. Ильин М.А., Рабинович М.А. Политическая экономия капитализма в вопросах и ответах / М.А. Ильин, М.А. Рабинович. – М. : Политиздат, 1973. – 256 с.
10. Павленчик Н.Ф. Ринок сільськогосподарської продукції: методологічні та методичні основи формування і функціонування : [монографія] / Н.Ф. Павленчик. – Львів : Ліга-Прес, 2014. – 392 с.
11. Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави (У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Морган) / Ф. Энгельс. – К. : Політвидав України, 1981. – 186 с.
12. Каутський К. Економічне вчення Карла Маркса / К. Каутський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1957. – 216 с.
13. Buch und Buchhandel in Zahlen 2016 (für 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.buchmesse.de/images/fbm/dokumente-ua-pdfs/2016/buchmarkt_deutschland_2016_dt.pdf_58507.pdf.